

УДК 316.25

БЕКІР КОДЖАДАШ,

асистент кафедри соціології факультету природничих наук і літератури Адияманського університету (Туреччина, Східна Анатолія)

Один із першопрохідників турецької¹ соціології — Хільмі Зія Улькен²

Анотація

Статтю присвячено видатному вченому-суспільствознавцю Хільмі Зія Улькену (Hilmi Ziya Ülken), який зробив значний внесок у розвиток і зміцнення позицій турецької соціології. Слідом за Зія Гьокалпом (Ziya Gökalp)³ Улькен визначив напрям сучасних соціологічних досліджень у Туреччині. Його ім'я стоїть в одному шерезі з такими відомими соціологами, як Мехмет Алі Шевкі (Mehmet Ali Şevki)⁴ та Зіяеддин Фахрі Фіндікоглу (Ziyaeddin Fahri Findikoğlu)⁵. Численні наукові праці Хільмі Зія Улькена (як монографії, так і статті) не лише посприяли розвитку інтересу до суспільних наук, а й стали класикою турецької соціологічної літератури.

¹ Ідеться про соціологічну науку, що розвивається в період після Національно-визвольної війни 1919–1922 років та створення Турецької Республіки (29 жовтня 1923 року). — Прим. перекл.

² Переклад з турецької за виданням: Bekir KOCADAŞ. *Türkiye’de Toplumbiliminin Öncülerinden: Hilmi Ziya Ülken // Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Aralık 2008, s. 80–95.* Публікується скорочений варіант статті.

³ Теоретик тюркізму, письменник і політичний діяч. Автор таких праць, як “Основи тюркізму” (*Türkçülüğün Esasları*) і “Тюркізуватися, ісламізуватися, модернізуватися” (*Türklesmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak*). — Прим. перекл.

⁴ Історик, автор книги “Пояснення османської історії засобами соціальних наук” (*Osmanlı Tahirinin Sosyal Bilimle Açıklanması*). — Прим. перекл.

⁵ Найвідоміша його праця “Філософія права та суспільствознавство” (*Hukuk Felsefesi ve İctimaiyat*). — Прим. перекл.

Ключові слова: розуміння науки (*bilim anlayışı*), ставлення до Заходу (*Batiya yaklaşım*), розуміння соціології (*toplumbilim anlayışı*), класифікація суспільства (*toplum sınıflandırma*), історичний матеріалізм (*tarihi maddecilik*)

Життєвий шлях Хільмі Зія Улькена

Хільмі Зія Улькен народився 1901 року в Стамбулі. У 1918 році закінчив Стамбульський ліцей (тодішня назва — *Istanbul Sultanisi*) і вступив на факультет політичних наук у *Mülkiye Mektebi* (цивільний вищий навчальний заклад в Османській імперії) у Стамбулі. Одразу по його закінченні у 1921 році був призначений на посаду асистента кафедри на літературному факультеті в цьому ж навчальному закладі. Паралельно навчаючись на відділенні філософії цього факультету, одержав сертифікати із соціології, історії філософії та етики.

До 1933 року викладав історію, філософію, суспільствознавство і географію в різних ліцеях Туреччини (поряд зі Стамбулом в Анкарі та Бурсі). За цей час він опублікував кілька наукових праць. Серед них: “Загальна психологія” (*Umumi Ruhiyat*) і “Філософія” (*Felsefe*) (обидві вийшли друком у 1928 році, перша виконана в техніці літографії); потім опубліковані у 1931 році “Суспільствознавство” (*Umumi İctimaiyat*) та “Етика любові” (*Aşk Ahlâkı*), в останній автор викладає свої погляди з приводу філософії моралі. У 1932–1933 роках Улькен працював над “Історією турецької суспільної думки” (*Türk Tefekkür Tarihi*) й одразу слідом за нею, у 1933 році, опублікував ще одну свою працю — “Гуманістичний патріотизм” (*İnsani Vatanperverlik*). Останній твір привернув увагу фундатора і першого президента Турецької Республіки Мустафи Кемалю Ататюрка.

Після влаштування на роботу до Стамбульського університету (*Istanbul Dar-ül Fünun*) у 1933 році був відправлений у наукове відрядження до Берліна для проведення досліджень з філософсько-суспільствознавчої тематики. Повернувшись із Німеччини, Хільмі Зія Улькен був призначений доцентом на щойно засновану кафедру історії турецької суспільної думки. Крім того, 1936 року дістав посаду викладача кафедри історії суспільних учень (за сумісництвом). У цьому році він видав ще одну книгу — курс лекцій під назвою “Філософи ХХ століття” (*20. Asır Filosoflari*). У 1940 році за рекомендацією Ван Астера (*Van Aster*) був призначений на посаду професора філософії. У 1944 році відкрив кафедру соціології і став її професором. Поряд із тим, до 1948 року він читав лекції з історії мистецтва у Стамбульському технічному університеті (*Istanbul Teknik Üniversitesi*) [Artunkal, 1979: s. 3].

У 1957 році Хільмі Зія Улькен здобув звання заслуженого професора¹. Однак після подій 1960 року² разом із 147 іншими викладачами універси-

¹ *Ordinaryüs Profesör*, відповідає Prof. Emeritus у європейських університетах. — Прим. перекл.

² Військовий переворот, у результаті якого уряд тодішнього прем'єр-міністра Аднана Мендереса був скинутий і засуджений, а самого прем'єра стратили у 1961 році разом з міністром закордонних справ та міністром фінансів. — Прим. перекл.

тету він був змушений піти з роботи. Свою подальшу діяльність Улькен продовжив у Анкарі — як викладач факультету богослов'я (*İlâhiyat Fakültesi*) Анкарського університету (від 1962 року). А від 1968 року він почав читати лекції з філософії освіти і науки на новому педагогічному факультеті (за сумісництвом). На цій посаді він працював три роки й у 1971 році, по досягненні 70-літнього віку, вирішив піти на пенсію. Але рішенням адміністрації факультету богослов'я і Вченої ради Анкарського університету Улькена залишили на викладацькій посаді ще на два роки (до липня 1973 року). Хільмі Зія Улькен пішов з життя 5 червня 1974 року внаслідок серцевої недостатності. Крім наукової спадщини він залишив після себе художні й публіцистичні твори, картини; володів англійською, французькою, німецькою та арабською мовами [Saray, 1986: s. 12–13].

Позауніверситетська професійна і суспільна діяльність Хільмі Зія Улькена

У 1923 році Хільмі Зія Улькен разом зі своїм колегою по Стамбульському університету Юсуфом Зія Йорюканом (Yusuf Ziya Yörükan) почав видавати філософсько-літературний часопис “*Mihrap*” (Міхраб)¹. Часопис виходив друком півтора роки — до квітня 1925 року. Водночас Улькен разом із кількома своїми друзями, з якими навчався на літературному факультеті Стамбульського університету, працював над виданням часопису “*Anadolu*” (Анатолія). Писав статті в часопис “*Dergâh*” (“Дергяхм”)², створений як додаток до цих обох видань, працював у спеціалізованому часопису “*Muallimler Birliği*” (Спілка вчителів) Асоціації вчителів Анкари. Також публікував свої статті в часопису “*Türk Yurdu*” (Батьківщина тюрків). У 1927 році з ініціативи Сервета Беркіна (Servet Berkin) і разом з кількома своїми колегами — викладачами ліцеїв — заснував науковий гурток філософії та суспільствознавства (*Felsefe ve İctimaiyat Derneği*) та однойменне періодичне видання. У цій науковій спільноті, учасниками якої були також і викладачі університету, готували і заслуховували доповіді з різних царин філософії. І часопис, і науковий гурток отримували матеріальну і моральну підтримку з боку директора приватного ліцею “Істикляль” Агяха Сирри Левенда (Agâh Sırrı Levend). У 1929 році, після тимчасового припинення діяльності гуртка Хільмі Зія Улькен вирішив відродити цю справу, і спільнота відновила свою діяльність під головуванням відомого філософа і психолога, професора Шекіпа Тунча (Şekip Tunç). До них також приєдналися історик і антрополог Шевкет Азиз Кансу (Şevket Aziz Kansu) і математик Керим Ерим (Kerim Erim). Але не минуло і двох років, як діяльність наукового гуртка знову було припинено [Saray, 1986: s. XIII].

¹ Міхраб — звернене до Мекки місце для імама в мечеті. У переносному сенсі — головний напрям, курс на щось. — *Прим. перекл.*

² Дергях — прихисток дервішів, мандрівних ченців і послідовників відомого мусульманського філософа-містика Джелаладдина Румі (1207–1273). — *Прим. перекл.*

У 1937 році Міністерство освіти (*Maarif Vekâleti*) відрядило Улькена разом із Шекіпом Тунчем до Парижа на IX Міжнародний філософський конгрес. У 1939 році він виступив із доповіддю на XIV Конгресі Міжнародного інституту соціології (*Institut International de Sociologie*), що відбувався у Бухаресті. Але через те, що почалася Друга світова війна, більшість учасників не змогли приїхати на конгрес, тож результати його роботи не виправдали очікувань.

Від 1933 року Хільмі Зія Улькен також публікував свої праці в часописах “*Galatasaray*” (Галатасарай) і “*Mülkiye*” (Мюлкійє)¹, маючи дозвіл (концесію) на видання цих часописів. У 1938 році за фінансової підтримки письменника і публіциста Джелалеттина Езине (*Celalettin Ezine*) почав видавати часопис “*İnsan*” (Людина). Потім, до 1943 року (із невеликими перервами) Улькен видавав цей часопис уже самотужки. Паралельно із цим до 1960 року він опікувався виданням “*Sosyoloji Dergisi*” (Соціологічний часопис) — щорічником, котрий видає кафедра соціології [Saray, 1986: s. XIV].

У 1949 році Хільмі Зія Улькен брав участь у роботі Установчого конгресу створеної з ініціативи ЮНЕСКО Міжнародної соціологічної асоціації в Осло. У 1950 році виступив із п'ятьма доповідями на конгресі Міжнародного інституту соціології в Римі. Конгрес обрав Улькена генеральним секретарем. За пропозицією вченого наступний, XV міжнародний конгрес відбувся у 1952 році в Стамбулі. Матеріали конгресу були видані у двох томах. Відповідно до постанови конгресу в Осло всі його учасники після повернення на батьківщину мали створити національні соціологічні асоціації, й Улькен, дотримуючись положень цієї постанови, зібрав своїх колег у Стамбулі й заснував Турецьку соціологічну асоціацію (*Türk Sosyoloji Derneği*).

У 1954 році Хільмі Зія Улькен узяв участь у роботі конференції “Викладання соціальних наук у країнах Середнього Сходу” (Дамаск), що проходила за підтримки ЮНЕСКО, і опублікував матеріали дискусії з цієї конференції французькою й арабською мовами. У 1956 році подав три доповіді на III Всесвітній соціологічний конгрес в Амстердамі. Був обраний на посаду одного з віце-президентів Міжнародної соціологічної асоціації. У 1960 році надіслав одну доповідь на соціологічний конгрес, що проводився в Мехіко, і опублікував її, хоча не мав можливості особисто взяти участь у роботі конгресу.

Розуміння науки у Хільмі Зія Улькена

Те, як розумів науку Хільмі Зія Улькен, можна визначити за різними його працями, присвяченими суспільствознавчій тематиці. Зокрема, “Суперечливість компромісів” (*Telifçiliğin Tenakuzları*), “Предмет і метод соціології” (*Sosyolojinin Mevzu ve Usulü*), “Наступність” (*Soyaçekte*). На думку Улькена, наука — “це вільні від жодних... міркувань про божественне дослідження людей, що стосуються природи або їх самих, хоч би яку міру точ-

¹ Тієї пори слово *mülkiye* позначало як цивільний вищий навчальний заклад, так і клас державних службовців. — Прим. перекл.

ності вони мали”. Тут учений наводить загальне визначення науки [Kongar, 1982: s. 159].

Хоча його розуміння науки не є достатньо чітким, можна говорити про відмову від монізму. “Сьогоднішня наука поступово рухається ... до автономності, до своїх методів дослідження на кожному щаблі свого буття, іншими словами, від монізму до плюралізму. Це сучасне розуміння науки треба пояснювати взаємними зв'язками, впливом і взаємодією між органічним світом і світом соціальним, духовним, властивим людині” [Ülken, 1971: s. 145].

Хільмі Зія Улькен стверджує, що до ХХ століття у науковому світі панувала природничонаукова парадигма, коли суспільні науки цілковито перебували під впливом наук про природу. Потім суспільні науки поступово звільнялися від впливу природничих наук, і цей розвиток учений пояснює так: “Від початку ХХ століття, і особливо після 1926 року бачення науки поступово змінювалося. У природничих науках уже не йдеться про колишній детермінізм або механіцизм. Їхнє місце заступили ідеї динамізму, ймовірності, руху та зміни. Цей розвиток і оновлення у природничих науках справили свій вплив і на філософію і науки про людину”.

Згідно з Улькеном, спроби визначити предмет, метод, методики і межі дослідження в суспільних науках зумовлені не так їхніми власними результатами, як прогресом у природничих науках. Іншими словами, учений повною мірою пов'язав зміну в суспільних науках зі змінами у природничих дисциплінах. Він також запропонував власну класифікацію наук, об'єднавши їх у сім груп [Ülken, 1971: s. 160–161]:

1. Логіка (*mantık*).
2. Математичні науки (*matematikler*).
3. Наука про мікроскопічну будову речовини (*mikroskoplu madde ilmi*).
4. Наука про природу космосу (*kozmik tabiat ilmi*).
5. Мікрофізика, або фізика елементарних частинок (*mikro-fizik*).
6. Наука про життя (*hayat ilmi*).
7. Наука про людину (*insan ilmi*).

Як, на думку Хільмі Зія Улькена, розвивалася соціологія

Виникнення соціології як галузі знання Улькен пов'язує безпосередньо з ім'ям Огюста Конта. Але при цьому зазначає, що Конт, який уперше вжив слово “соціологія”, мав за мету створення деякої “суспільної політики” (*içtimai siyaset*). На думку Улькена, Конт у своєму розумінні соціології замість вивчати конкретні суспільні феномени, здебільшого займався абстрактно-умоглядним аналізом їх, що уповільнювало становлення соціології і навіть породжувало диспропорції в ній [Ülken, 1971: s. 160–163].

Чимало вчених, які вважали себе близькими до соціології і прийняли її назву, викладали під цим словом власні доктрини, зокрема політичні, маючи на гадці суто практичні цілі, і тим самим віддалялися від соціологічної науки, вважає Хільмі Зія Улькен. Разом із тим було багато дослідників, котрі не сприйняли ідею соціології, але справили на цю галузь науки потужніший вплив. Приміром, такі праці, як “Капітал” Карла Маркса або мо-

нографії Фредерика Ле Пле (Le Play), створили справжній, реальний матеріал для соціології [Ülken, 1971: s. 160–164].

Предмет соціології за Хільмі Зія Улькеном

Думки Хільмі Зія Улькена стосовно предмета соціології в різні періоди зазнали суттєвих змін. Наприклад, в опублікованій 1942 року праці “Предмет і метод соціології” (*Sosyolojinin Mevzu ve Usulü*) він викладає свої погляди з приводу предмета соціології у такий спосіб: “Суспільство не складається з якоїсь сукупності стабільних відносин, навпаки, ці відносини постійно змінюються. От і треба досліджувати ці відносини, що становлять основний предмет соціології, а також умови зміни їх. Вони не є, як передбачалося, довільними чи випадковими і подібно до інших природних змін підпорядковані певним умовам, що вочевиднюється навіть з поверхових досліджень. У такому разі предмет соціології становитимуть відносини, що їх ми називаємо суспільними, та зміни їх. У соціології недостатньо досліджувати впливи (у фізичному чи духовному плані) людей один на одного і якісь абстрактні відносини. Необхідно вивчати соціальні зміни та їхні фази”. Улькен, котрий вивчав систему суспільних відносин як предмет соціології, визначає ці відносини, що становлять предмет соціології (хоч і недостатньо чітко), як відносини між людьми (людина — людина) і відносини між людьми і природними явищами (людина — природа), що стоять над ними. Утім, у статті “Галузі соціології” (*Sosyolojinin Dalları*), що вийшла друком у 1949 році, Хільмі Зія Улькен дотримується дещо інших поглядів стосовно соціології. На його думку, тепер предмет соціології становлять “дослідження суспільних формацій від частин до цілого” (*parçalar-dan bütünlere doğru giderek toplumsal oluşumları incelemeleri*) [Ülken, 1971: s. 160–170].

Якщо узагальнити погляди вченого з приводу предмета соціології, то можна сказати, що на початку 1940-х років вони були чіткішими і зрозумілішими. У цей період Улькен, який установив смислові співвідношення між такими поняттями, як суспільство, суспільний інститут, суспільні відносини, доволі чітко і ясно виклав своє розуміння предмета соціології. Однак після 1949 року він більшою мірою схиляється до філософського підходу. Тоді як у працях, виданих у середині 1950-х років, Улькен уже віддає перевагу соціально-психологічному підходу [Ülken, 1971: s. 170–174].

Ідеї Хільмі Зія Улькена щодо поділу суспільства на класи

Формуючи власний підхід до класифікації суспільства, Хільмі Зія Улькен спершу вивчив і критично проаналізував праці інших учених і мислителів з цієї тематики. На його думку, перша класифікація суспільства, здійснена Аристотелем, ґрунтувалася суто на політичному критерії, тоді як економічні або морально-етичні елементи той не брав до уваги. Що стосується Конта, то він, приділяючи основну увагу динамічним аспектам життя суспільств, не враховував їхніх статичних аспектів. Спенсер, застосовуючи функціональний підхід, поділяв суспільства на примітивні (*ilkel*) та розвинені

(*gelişmiş*), що було вельми відносним критерієм. У моделі класової структури суспільства, побудованій Фредериком Ле Пле, використано еколого-географічний підхід. Тобто людину ніби протиставляють природі й вивчають ізольовано, саму по собі, тоді як на її історичний розвиток не зважають. А школа Дюркгайма, як вважає Хільмі Зія Улькен, займалася переважно функціями суспільства, але не створила бодай якоїсь моделі його класової структури [Ülken, 1971: s. 90].

Хільмі Зія Улькен, піддавши критиці різні концепції класової структури, визначає критерії, які необхідно використовувати при визначенні класової структури суспільства. На переконання вченого, цілісна модель класової структури суспільства має бути не функціональною або концептуальною, а структурною; крім того, вона має, з огляду на історичні та природно-географічні умови, висувати на передній план систему суспільних відносин і суспільні зміни [Ülken, 1979: s. 93].

Улькен певен, що якнайліпше цим критеріям відповідає класифікація Рене Моньє (René Maunier)¹. Узявши цю модель за основу, вчений розробив власну класифікацію і стисло виклав свої погляди приблизно в такий спосіб.

Суспільний інститут (*içtimai müessesese*) можна уявити як продукт взаємного впливу природи і культури. Сім'я в цьому сенсі — теж інститут. У ній існують такі цінності, як релігія, мораль, звичай, спільна економіка, але водночас чітко простежується зв'язок з органічною природою. Зі співвідношення між цими цінностями і природою утворюється той синтез, що його ми називаємо сім'єю.

Згідно з переліченими вище критеріями Хільмі Зія Улькен поділяє суспільні інститути на п'ять великих груп [Kongar, 1982: s. 184]:

1. Інститути сусідства (*komsuluk müesseseleri*), ґрунтовані на спільному володінні землею.
2. Інститути кровної спорідненості (*kandaşluk müesseseleri*), ґрунтовані на спільності роду.
3. Економічні інститути, ґрунтовані на спільності праці (*iş bağığına dayanan iktisadi müesseseler*).
4. Економічні інститути, ґрунтовані на спільності влади чи сили (*kudret bağığına dayanan iktisadi müesseseler*).
5. Релігійно-ідеологічні інститути (*dini-ideolojik müesseseler*), ґрунтовані на спільності віри та переконань.

Наскільки диференційовані соціальні функції в суспільстві, настільки ж різноманітні і його класи. Крім того, існування одного класу залежить від існування інших класів і передбачає можливість міжкласових конфліктів. Отже, можна говорити про певну взаємозалежність. Однак суспільство не народилося із класів — у примітивних суспільствах класів не було. Навпаки,

¹ Рене Моньє — видатний французький етнолог і правознавець, досліджував суспільні трансформації в країнах Близького й Середнього Сходу. — Прим. перекл.

класи утворилися з об'єднання багатьох примітивних груп або з ускладнення організації первіснообщинного ладу [Ülken, 1947: s. 18].

На думку Хільмі Зія Улькена, в сучасному суспільстві, хоч би які відмітні риси воно мало, все одно сформується низка соціальних верств (страт). Але становлення цих соціальних класів стає можливим не на виробничій, а на іншій основі, зокрема ідеологічній або моральній [Ülken, 1971: s. 131].

На думку вченого, класи, що утворили індустріальне суспільство, зорганізовуючись всередині себе, стають антагоністичними силами. При цьому напруженість, що виникає між ними, або міжкласові конфлікти — це ознаки так званої суспільної централізації (*içtimai merkezileşme*). Своєю чергою, суспільна централізація, що виводить на історичну арену новий клас, виявляє тенденцію до розширення, до ще більшої централізації. Якщо раніше економічна діяльність зосереджувалася в корпораціях, то нині це — нації і федеральні структури. За нових умов зростає класова свідомість, так само як і роль та масштаби діяльності громадських організацій. Класові відносини за нового класового режиму також характеризуються напруженістю, причому в ширших масштабах. У сучасному суспільстві міжкласові конфлікти виглядають як конфлікти між капіталістом і працівником. Разом із тим ці два класи завжди потребуватимуть одне одного. Про те, щоб вони усунули чи знищили одне одного, годі й казати. За комуністичного режиму місце класу капіталістів посідає клас чиновників, або держслужбовців (*memur sınıfı*). Освічений клас, або інтелігенція (*aydınlar sınıfı*) у кожному суспільстві породжує нову ієрархію цінностей відповідно до своїх преференцій і стилю життя. У комуністичній державі також створюється відмінна від колишньої ієрархія цінностей, але не їхня рівність [Ülken, 1943: s. 198].

Погляди Хільмі Зія Улькена щодо європеїзації

Хільмі Зія Улькен розглядає європеїзацію (*batılılaşma* — букв. “озахіднювання, вестернізація”) передусім як модернізацію. На його думку, європеїзуватися означає, наслідуючи зразки західної культури, досягти її рівня. Коли західна культура, починаючи з економічної, поступово поширилася на всі сфери суспільного життя, для інших культур залишився лишень один шлях відповідати темпам її розвитку — модернізуватися [Ülken, 1979a: s. 18].

Улькен викладає своє бачення процесу модернізації так: “Проблема модернізації може бути розв’язана тільки шляхом досягнення сучасного рівня культури й участі в цій діяльності. Модернізуватися означає досягти рівня Заходу в діяльності виробника і в творчості. Разом із тим модернізація зовсім не означає простого запозичення творів у творчих націй чи засвоєння продуктів їхньої культури”. Учений вважає, що “головна проблема в європеїзації — це світогляд і менталітет (спосіб мислення). Для нації, яка не є творцем власних цінностей, просте запозичення зразків мистецтва, форм права, філософських творів на міжнародному ринку виявиться безрезультатним. Жодного результату не буде і від придбання нових технологій або продуктів. Позаяк поява всього цього забезпечувалася властивим передовій культурі світоглядом і менталітетом, завдяки чому і сформувався її продук-

тивний і творчий потенціал. Не досягнувши того рівня світогляду в цілому, не перейнявши цього способу мислення, увійти в сучасну культуру неможливо” [Ülken, 1979a: s. 21].

В Османській імперії процес європеїзації розпочинався “згори”, з державної ініціативи. Інтелігенція засвоїла ці ідеї пізніше. Улькен характеризує цей період — проникнення духу Танзимата¹ у народні маси — як низхідний рух. На цьому новому етапі рух західництва, що до того був зосереджений у вузьких колах, починає поширюватися в суспільстві, тим самим пробуджуючи прагнення того, щоби європеїзація не обмежувалася суто формалізмом закону, а й також впливала на громадську думку [Ülken, 1979a: s. 38–39].

З іншого боку, рух західництва не тільки посприяв поширенню західної думки в тодішньому османському суспільстві. Він zarazом став причиною зародження і розвитку таких течій, як тюркізм та ісламізм. Улькен обстоює ідею про те, що рух ісламізму набув в османському суспільстві неабиякого поширення саме під впливом європеїзації. Він вважає, що разом із рухом західництва ісламська логіка і право тюркізувалися і, будучи чіткішими і системнішими порівняно із західною думкою, посіли міцніші позиції. Ідеї тюркізму та ісламізму іноді відігравали важливішу роль, ніж західні течії [Ülken, 1979a: s. 68].

Хільмі Зія Улькен, оцінюючи процес європеїзації у своїй країні, а також дії, здійснювані в цьому напрямі, зазначає, що всі ці дії не ініціювалися суспільними класами, а диктувалися і реалізовувалися “згори” — правителями країни. Останнє, на думку вченого, — один із найважливіших чинників марності, безрезультатності цих дій. Усі суспільні рухи та реформи мають розвиватися “ізсередини”, зароджуватися або в середовищі інтелігенції, або в народі. Однак в Османській імперії всі ініціативи з модернізації суспільства виходили з палацу, з боку правлячої верхівки, а також з боку військової еліти. Влада, котра вважала, що її позиція найправильніша, а відтак, ні з ким не радилася, знаходить можливість безперешкодно втілювати свої ініціативи в життя. Тоді як інтелігенція має підтримувати ухвалені згори рішення або говорити такі речі, що сподобаються владі. У протилежному разі вона взагалі буде позбавлена можливості брати участь у реалізації в життя тієї чи іншої ініціативи, продиктованої “згори”. Можливо, причина цього явища криється в релігійному фанатизмі, пережитки якого й досі присутні в суспільному менталітеті; можливо, це пов’язане зі збереженими на той момент родоплеменними традиціями (авторитет вождя племені). Подолати ці пережитки в менталітеті можна тільки за умови підвищення класової та професійної самосвідомості [Ülken, 1979a: s. 339].

Тобто помилки та вади упроваджуваної європеїзації османського суспільства Хільмі Зія Улькен пов’язує з тим, що всі дії в цій сфері ініціювалися й контролювалися правлячим класом. Джерела цієї “хвороби” — в нерозвиненості свідомості суспільних класів. Лише мірою набуття самосвідомості

¹ Доба суспільних реформ і прийняття першої конституції в останній чверті ХІХ століття. — *Прим. перекл.*

мості суспільні класи зможуть позбутися пережитків свого колишнього менталітету [Ülken, 1979a: s. 340].

Погляди Хільмі Зія Улькена стосовно історичного матеріалізму

На пізніших етапах розвитку своєї наукової думки Улькен посів критичну стосовно характерного для історичного матеріалізму підходу позицію, що дістало відображення у праці “Спростування історичного матеріалізму” (*Tahih Maddeciliğe Reddiye*). Учений критикує марксистську теорію. На його переконання, відносини США, найбільшої капіталістичної держави, з іншими країнами капіталізму йдуть на користь менш розвиненим країнам. Зокрема, ці відносини зробили свій внесок у ліквідацію колоніального ладу слаборозвинених країн [Ülken, 1981: s. 135].

Улькен також певен, що марксистська теорія є хибною в частині пояснення класової боротьби монополізацією виробництва [Ülken, 1981: s. 134]. Він також виступає проти поняття “додаткова вартість” (*artık değer*), бо вважає цілком природним, щоби якась частина прибутку йшла організаторові, тобто капіталістові. Клас капіталістів має на це повне право, адже така риса, як організаторський талант, відіграє дуже важливу роль у підприємстві (як у промисловому, так і в сільськогосподарському) і трапляється нечасто. Тому вважати, що частина прибутку відраховується із заробітку робітника чи то називати її “додатковою вартістю”, щонайменше, безглуздо [Ülken, 1981: s. 166].

Марксистське вчення про робітничий клас він також трактує по-своєму. Симпатії марксизму до робітничого класу і діяльність робітничих організацій зрештою призвели до того, що на арену історії вийшла найагресивніша сила [Ülken, 1981: s. 128]. Лівачькі ідеї, на думку Улькена, демонструють хибність марксистської теорії [Ülken, 1981: s. 119]. Але тут учений не бере до уваги того, що в капіталістичних суспільствах існують різноманітні моделі. При цьому суперечності, що існували в соціалістичних суспільствах, властиві також капіталістичним. Загалом Хільмі Зія Улькен викладає свої думки з питань історичного матеріалізму не так з наукових позицій, як з політичних.

Як змінювалися наукові погляди Хільмі Зія Улькена

Якщо в хронологічному порядку вивчити всі основні праці Хільмі Зія Улькена, уобразиться така картина. У творах, написаних між 1936 і 1946 роками, чітко простежується схильність ученого до школи історичного матеріалізму (про що він і сам заявляв), тоді як згодом він відмовився від цього вчення.

Улькен був мислителем, який займався фундаментальними дослідженнями в суспільних науках (соціології, філософії, психології) і намагався розглядати проблеми різнобічно. Як і в багатьох учених, його погляди із плином часу зазнавали змін. Улькен пояснював це тим, що постійно перебував у нових пошуках. Утім, перебування в постійному пошуку зовсім не су-

перечить науковій думці. Одначе в його підході до соціології є момент, вартий критики. Не завжди, хоч би як ретельно ми аналізували, можна відстежити якусь чітку лінію просування вперед. Учений міг повертатися до попередньої точки зору або ж, незважаючи на те, що сам критикував відсутність чітких принципів у науці, заходити у глухий кут, намагаючись узгодити абсолютно відмінні між собою погляди. До прикладу, якщо в передмові до своєї праці “Філософи ХХ століття” (*20. Asır Filizofları*), написаної у 1936 році, він зазначав, що розвиток наукової думки здійснюється “від метафізики до позитивних наук, від ідеалізму до матеріалізму”, то у 1955 році, кажучи про те, що проблеми соціології необхідно підвести під філософське підґрунтя, заявляв, що “це філософія в епістемологічному або метафізичному стилі, і ми вибудовуємо соціологію на метафізиці”.

Напевно, тенденція узгодити між собою різні наукові погляди пов’язана із прагненням створити шляхом синтезу щось нове. Брак теоретичних і прикладних досліджень у турецькій філософії та соціології підштовхнув ученого до того, щоби простежити, як розвивалися ці науки на Заході, і створити певні засади в цій царині.

Праці Хільмі Зія Улькена

Залежно від тематики всі твори і статті Хільмі Зія Улькена можна об’єднати у три основні групи: психологія, соціологія і філософія. Проте з огляду на розвиток його наукової думки всі праці доповнюють одна одну й утворюють єдине ціле. Тому доволі важко виокремити, наприклад, ті праці вченого, що присвячені психологічній тематиці. Зважаючи на низку інших моментів, доречнішою (у практичному плані) видається така класифікація творів Хільмі Зія Улькена:

1. Праці із соціології.
2. Праці з філософії. Їх, своєю чергою, можна поділити на:
 - a. Ті, що стосуються загальнофілософських питань.
 - b. Ті, що стосуються історії філософії (тюркської й ісламської).
3. Твори, опубліковані іноземними мовами.
4. Переклади і художні твори.

У списку джерел до даної статті згадано деякі праці турецького мислителя із соціологічної тематики.

Artunkal G. Hayat ve Eserleriyle Babam Ülken // Sosyoloji Konferansları. — 17. Kitap. — İstanbul, 1979. — S. 3.

Kongar E. Türk Toplum bilimcileri. — İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982.

Saray E. Hilmi Ziya Ülken. — Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 1986.

Ülken H.Z. Aşk Ahlakı. — İstanbul: Ülken Yay., 1971.

Ülken H.Z. Değerler, Kültür ve Sanat. — İstanbul, 1965. — 51 s.

Ülken H.Z. Dini Sosyoloji. — İstanbul, 1943. — 180 s.

Ülken H.Z. Dünyada ve Türkiye’de Sosyoloji Öğretimi ve Araştırmaları. — İstanbul, 1956. — 160 s.

Ülken H.Z. Genel Felsefe Dersleri. — Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. Yay., 1972.

Ülken H.Z. İçtimai Doktrinler Tarihi. — İstanbul, 1940. — 342 s.

Ülken H.Z. İçtimaiyat Hakkında İptidai Malumat. — İstanbul, 1924. — 134 s.

- Ülken H.Z.* Millet ve Tarih Şuuru. — İstanbul, 1948.
Ülken H.Z. Milletlerin Uyanışı. — İstanbul, 1945. — 88 s.
Ülken H.Z. Siyasi Partiler ve Sosyalizm. — İstanbul, 1963. — 175 s.
Ülken H.Z. Sosyoloji (Umumi İçtimaiyat'ın ikinci baskısı). — İstanbul, 1953. — 288 s.
Ülken H.Z. Sosyoloji Problemleri. — İstanbul, 1955. — 422 s.
Ülken H.Z. Sosyoloji Sözlüğü. — İstanbul, 1970.
Ülken H.Z. Sosyoloji. — İstanbul: Remzi Kitabevi, 1943.
Ülken H.Z. Sosyolojiye Giriş. — İstanbul: Üçler Basımevi, 1947. — 200 s.
Ülken H.Z. Tarihi Maddeciliğe Reddiye. — İstanbul: İstanbul Kitabevi, 1981.
Ülken H.Z. Toplum Yapısı ve Soyaçekme. — İstanbul: Doruktekin Yay., 1971.
Ülken H.Z. Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi. — İstanbul: Ülken Yay., 1979.
Ülken H.Z. Umumi İçtimaiyat. — İstanbul, 1931.
Ülken H.Z. Umumi İçtimaiyat. — İstanbul: Ebu'z-Ziya Matbaası, 1979.

Переклад з турецької ОЛЬГИ МАКСИМЕНКО